

زندگانی شاه عباس اول

(جلد اول)

تألیف:

نصرالله فلسفی

مؤسسه انتشارات نگاه

تهران، ۱۳۹۱

www.nagahpublishing.com info@nagahpublishing.com

Email: nagh@nagahpublishing.com

فهرست

- پیش‌گفتار..... ۱۳
مقدمه بر بخش دوم کتاب..... ۲۷

بخش اول

۱. نام و نسب شاه عباس..... ۳۳
تولد ۳۳- نسب او از جانب پدر ۳۴- نسب مادری او ۳۵
۲. آغاز حکومت عباس میرزا در خراسان..... ۳۶
سابقه میرزایی هرات ۳۶
۳. آغاز اختلاف سران قزلباش..... ۳۹
اختلاف سران قزلباش در انتخاب ولیعهد ۴۰
۴. پس از مرگ شاه طهماسب..... ۴۴
۵. پادشاهی شاه اسماعیل دوم..... ۴۶
تاجگذاری شاه اسماعیل ۴۹- فرمان کشتن عباس میرزا ۵۰- شاه اسمعیل و مذهب شیعه ۵۱- مرگ شاه اسماعیل دوم ۵۳
۶. پس از مرگ شاه اسماعیل دوم..... ۵۹
برای نجات محمد میرزا و عباس میرزا ۶۰
۷. سلطنت شاه سلطان محمد خداپنده..... ۶۱
مقدمات سلطنت او ۶۱- ولیعهد شدن حمزه میرزا ۶۳- نجات یافتن عباس میرزا از مرگ ۶۴- ماندن عباس میرزا در هرات ۶۵
۸. آغاز جنگ‌های ایران و عثمانی در زمان شاه محمد خداپنده ۶۸- مقدمات جنگ ۶۸- حمله مصطفی پاشا به ایران ۷۰

۹. کشته شدن مهدعلیا ۷۳
عزیمت شاه محمد به تبریز ۷۸
۱۰. اوضاع خراسان پس از کشته شدن ملکه ۷۹
کشتن پدر و مادر علی قلی خان شاملو ۸۱
۱۱. اوضاع آذربایجان و روابط ایران و عثمانی ۸۲
۱۲. آغاز سلطنت عباس میرزا در خراسان ۸۵
لشکرکشی شاه محمد به خراسان ۸۶ - جنگ تبریز ۸۹ - کشته شدن میرزا سلمان وزیر ۹۰ - مصالحه شاه محمد با علی قلی خان ۹۲
۱۳. لشکرکشی فرهاد پاشا به آذربایجان ۹۳
عزل بیگلربیگی آذربایجان و آغاز طغیان سرداران ترکمان و تکلو ۹۶
۱۴. حمله عثمان پاشا به آذربایجان و سقوط تبریز ۹۹
کشمکش برای تسخیر قلعه تبریز ۱۰۶
۱۵. اختلاف حمزه میرزا با امیران ترکمان و تکلو و ذوالقدر ۱۰۷
ربودن طهماسب میرزا ۱۱۰ - نبرد حمزه میرزا با سرداران ترکمان و تکلو ۱۱۲
۱۶. مقدمات مصالحه با دولت عثمانی ۱۱۵
۱۷. کشته شدن حمزه میرزا ۱۱۷
ولیعهد شدن ابوطالب میرزا ۱۲۴
۱۸. اوضاع خراسان پس از بازگشت شاه محمد از هرات ۱۲۵
آغاز اختلاف علی قلی خان و مرشد قلی خان ۱۲۵ - چگونگی شاه عباس به دست مرشد قلی خان افتاد - جنگ سوسفید ۱۲۷
۱۹. اوضاع ایران پس از کشته شدن حمزه میرزا ۱۲۹
نامه شاه عباس به شاه محمد ۱۳۰ - لشکرکشی شاه محمد به کاشان و اصفهان ۱۳۱
۲۰. سرانجام کار علی قلی خان شاملو ۱۳۲
خیانت و پشیمانی ۱۳۲
۲۱. ورود شاه عباس به قزوین ۱۳۵
و جلوس او بر تخت سلطنت ایران ۱۳۵
۲۲. پایان سلطنت شاه محمد و آغاز پادشاهی شاه عباس ۱۳۶
۲۳. سرنوشت کشتندگان حمزه میرزا ۱۴۰
فرمانروایی مرشد قلی خان استاجلو ۱۴۲ - توطئه سرداران قزلباش برای کشتن مرشد قلی خان ۱۴۳

۲۴. چگونگی شاه عباس مرشد قلی خان را کشت و در سلطنت استقلال یافت ۱۴۷
مصالحه با دولت عثمانی ۱۵۲

بخش دوم

- فصل اول. خصوصیات جسمی و ظاهری شاه عباس ۱۵۷
صورت و اندام حرکات و اطوار او ۱۵۸ - لباس او ۱۵۹
- فصل دوم. دانش و دانش پروری شاه عباس ۱۶۳
۱. فضل و دانش او ۱۶۳
علل اساسی رواج زبان ترکی در دربار صفوی ۱۶۴ - شاه عباس و زبان گرجی ۱۶۶
۲. شاهی و شاعری ۱۶۷
ذوق و نکته سنجی او ۱۶۷ - نمونه‌ای از اشعار او ۱۶۸ - علاقه او به شاعران بزرگ ایران ۱۷۰
۳. شاه و شاعران ۱۷۱
رفتار احترام آمیز او با شفایی شاعر ۱۷۲ - به خانه شاعران می‌رفت ۱۷۲ - شاعری را به زر کشید ۱۷۴ - می‌خواست شاعری دیگر را به سرگین بکشد ۱۷۴ - قهر و آشتی ۱۷۶ - لب و دهان شاعری را داغ کرد ۱۷۷ - شعرا و قهوه‌خانه ۱۷۷ - شاه عباس و قهوه‌خانه ۱۷۸ - مناظره شاعران در حضور شاه ۱۸۰ - شاهی و هنر جویی ۱۸۱ - شعر بی معنی را هم خریدار بود ۱۸۳
۴. شاعران دیگری که در خدمت او بوده یا او را مدح گفته‌اند ۱۸۳
مولانا عتابی ۱۸۳ - زلالی خوانساری ۱۸۴
- فصل سوم. هنر دوستی شاه عباس ۱۹۰
۱. عشق و علاقه شاه عباس به هنرهای زیبا ۱۹۰
علیرضای تبریزی عباسی ۱۹۰ - میرعماد قزوینی ۱۹۴ - خوشنویسان دیگر ۲۰۲
۲. توجه و علاقه شاه عباس به نقاشی ۲۰۴
آقا رضای کاشی نقاش ۲۰۵ - رضای عباسی ۲۰۶ - صادق بیگ افشار ۲۰۷ - نقاشان معروف دیگر در زمان شاه عباس ۲۰۸
- فصل چهارم. اخلاق و صفات شاه عباس ۲۰۹
۱. شاه عباس جامع اخلاق نیک و بد بود ۲۰۹
۲. سادگی و ملائمت ۲۱۱
القاب و عناوین شاه ۲۱۲ - گردش‌های روزانه او در شهر و بازار ۲۱۴

۳. اشکش در آستین بود ۲۱۹
۴. خدمتگزاران را قدر می شناخت و تشویق می کرد ۲۲۱
 علاقه او به الله وردی خان ۲۲۱ - چگونه قرچقای خان را بر اسب خود نشاند و در رکاب او پیاده رفت ۲۲۲ - امامقلی خان بزرگترین حکام ایران ۲۲۶ - شاه عباس و محمدعلی بیگ ۲۳۰ - وطن پرستان را تشویق می کرد ۲۳۳ - داستان علی بیگ ۲۳۴
۵. دلیری و مردانگی ۲۳۷
 شمشیرزنی و تفنگ اندازی ۲۳۹ - دلیری و بی باکی او ۲۴۰ - مهربانی با سربازان و مردم ۲۴۱ - مردانگی و بخشایش ۲۴۲
۶. سنگدلی و قساوت ۲۴۶
 عقیده منشی مخصوص وی درباره قساوت او ۲۴۷ - جلادان او ۲۴۸ - آدمخواران شاه ۲۵۰ - سیاست های گوناگون او ۲۵۲ - یخشی سخله ۲۵۵ - گاه مغضوبان را به دست خود می کشت ۲۵۶ - خودخواهی و قساوت ۲۵۷ - رفتار او با اسیران دشمن ۲۶۱
۷. هوشمندی و کنجکامی شاه عباس ۲۶۴
۸. آزمندی و خست او ۲۷۱
۹. شاه عباس با دزد و دروغگو دشمن بود ۲۷۴
 رفتار او با دزدان و راهزنان ۲۷۴ - رفتار او با دروغگویان ۲۷۸
- فصل پنجم. شاهی و خویشاوندی ۲۸۰
۱. سبب بدگمانی او به سرداران قزلباش و شاهزادگان صفوی ۲۸۰
۲. رفتار شاه عباس با پدر خود شاه محمد ۲۸۲
۳. رفتار شاه عباس با عم و برادرزادگان و برادران خویش ۲۸۴
۴. مهر پدری و پادشاهی ۲۸۷
 پسران شاه عباس ۲۸۷ - پس از مرگ صفی میرزا ۲۹۶ - سرنوشت بهبودبیگ ۲۹۸ - پسران صفی میرزا ۲۹۹
۵. دختران شاه ۳۱۱
 (۱) شاهزاده بیگم (۳۱۱-۲) زبیده بیگم (۳۱۱-۳) خان آغا بیگم (۳۱۲-۴) حوا بیگم ۳۱۳ - (۵) شهربانو بیگم (۳۱۴-۶) ملک نسا بیگم ۳۱۵ - سلطان خانم جده شاه عباس ۳۱۵ - زینب بیگم عمه شاه ۳۱۶
- فصل ششم. شاه عباس و زن ۳۲۰
۱. زنان شاه عباس ۳۲۰
۲. عشق و خونریزی ۳۲۵

۳. رفتار شاه عباس با زنان خود ۳۳۲
 در شکارگاه ۳۳۲ - آتشبازی و چراغانی ۳۳۳ - گردش در چهارباغ اصفهان ۳۳۸ - اخلاق و رفتار شاه در حرمخانه ۳۳۹ - ترتیب حرکت زنان شاه در سفر ۳۴۰ - زندگانی زنان حرم ۳۴۳ - توجه شاه عباس به دختران ارمنی ۳۴۳ - تصفیه حرمخانه شاهی ۳۴۵
- فصل هفتم. ذوق و ظرافت شاه عباس ۳۴۷
۱. شاهی و نوازندگی ۳۴۷
 رامشگران نامی مجلس شاه ۳۴۸ - شاه عباس و گنجی ۳۴۹ - تأثیر یک تصنیف خوب در شاه عباس ۳۵۰
۲. لطیفه ها و شوخی های او ۳۵۱
 دلچکان شاه عباس ۳۵۳ - دلاله قزی دلچک شاه ۳۵۳ - کل عنایت دلچک دیگر ۳۵۴
- فصل هشتم. شاه و شراب ۳۵۵
۱. شرابخواری در دوران سلطنت صفویه ۳۵۵
 شاه عباس و شراب ۳۵۶
۲. مجلس میگساری شاه ۳۵۸
 باده نوشی شاه عباس در مجالس پذیرایی ۳۵۹ - شراب و سیاست ۳۶۳ - شاه عباس و عرق ۳۶۴
۳. شاه عباس گاه شرابخواری را قدغن می کرد ۳۶۵
 احکام خصوصی او در منع یا نوشیدن شراب ۳۶۶
- فصل نهم. شاه عباس از تریاک و تنباکو متنفر بود ۳۶۸
۱. تریاک و کوکنار ۳۶۸
 شاه عباس و تریاک ۳۶۹ - کوکنار ۳۷۲
۲. تنباکو و توتون ۳۷۳
 شاه عباس از دود چیق متنفر بود ۳۷۴ - مخالفت شاه عباس با تنباکو و قلیان ۳۷۵
- فصل دهم. تفریحات شاه عباس ۳۷۸
۱. آتشبازی و چراغان ۳۷۸
۲. شکار و ماهگیری ۳۸۵
۳. چوگان بازی و قیق اندازی ۳۹۵
۴. جشن آبریزان ۳۹۹
۵. شاه و قهوه خانه ۴۰۲
۶. جشن نوروز ۴۰۶

۷. رقص را دوست می داشت ۴۰۹
۸. تفریحات دیگر شاه عباس ۴۱۲
- فصل یازدهم. اعتقاد شاه عباس به اخترشناسی و طالع بینی و موهومات ۴۱۹
۱. به اخترشناسی و طالع بینی ایمان داشت ۴۱۹
۲. شاه عباس ۴۲۱
۳. اعتقاد شاه عباس ۴۲۷
- فصل دوازدهم. مردم و شاه عباس ۴۳۳
۱. علاقه و عقیده مردم ایران به شاه عباس ۴۳۳
۲. کرامات شاه عباس ۴۳۹
۳. شاه و مردم ۴۴۴
۴. سفرها و گردش های نهانی شاه عباس ۴۴۹

بخش سوم

- فصل سیزدهم. شاهی و دینداری ۴۵۹
۱. عقاید دینی او ۴۵۹
۲. توجه شاه عباس به روضه خوانی و عزاداری در ماه های رمضان و محرم ۴۶۲
۳. شاه عباس و امام هشتم ۴۶۸
۴. ارادت و علاقه شاه عباس به امیرالمؤمنین علی (ع) ۴۷۳
۵. چگونه اموال و املاک خود را وقف کرد ۴۷۶
۶. شاه عباس و علمای دین ۴۸۱
۷. رفتار شاه عباس با پیروان مذهب تسنن ۴۸۶
۸. شاه عباس اول و تقطویان ۴۹۵
۹. شاه عباس و نهی از منکر ۵۰۸
- فصل چهاردهم. رفتار شاه عباس با عیسویان ۵۱۸
۱. شاه عباس و دین عیسی ۵۱۸
۲. رفتار او با کشیشان و مبلغان دین عیسی ۵۲۳

شاه عباس در کلیسا ۵۲۸ - داستان آلکساندر ۵۲۹ - داستان اسدیگ و عیسوی شدن
شاه عباس ۵۳۵ - به دین عیسی علاقه خاصی نداشت ۵۳۸ - رفتار او با عیسویان
خیانتکار ۵۴۰

۳. اطلاعات شاه عباس از آیین مسیح و مباحثات او با کشیشان عیسوی ۵۴۴
- کنجکاوی او در آداب و رسوم دین عیسی ۵۴۶ - رفتار شاه عباس با قوم یهود ۵۴۹
- فصل پانزدهم. شهر اردبیل زیارتگاه شاه عباس بود ۵۵۱
۱. اردبیل شهری مقدس بود ۵۵۱
۲. مزار شیخ صفی الدین اردبیلی ۵۵۳
۳. ایمان شاه عباس به آرامگاه شیخ صفی ۵۶۰
- فصل شانزدهم. سیاست داخلی شاه عباس ۵۶۷
۱. شاه عباس و پادشاهی ۵۶۷
- وضع حکومت ایران پیش از شاه عباس ۵۶۷ - شاه عباس و طوایف قزلباش ۵۶۸ - شاه
عباس و حکومت استبدادی ۵۶۹
۲. شاه عباس و یعقوب خان ذوالقدر ۵۷۲
۳. شاه عباس و خان احمد گیلانی ۵۷۸
- سرنوشت خان احمد ۵۹۶ - رفتار شاه عباس با مردم گیلان ۶۰۴
۴. رفتار شاه عباس با سرداران و حکام ۶۰۷
- رفتار ناپسند او با فرهادخان قرمانلو ۶۰۸ - سرنوشت ذوالفقارخان برادر فرهادخان
۶۱۲ - گاه اولاد مقصران را نیز می کشت ۶۱۴ - رفتار او با حکام و مأموران ستمکار و
نادرست ۶۱۶ - داستان بهزادبیگ وزیر گیلان ۶۱۷ - مأموران بدکار را نیز سیاست
می کرد ۶۲۰ - گناهکار و خیرچین را با هم می کشت ۶۲۱ - خدمتگزاران صدیق و
وفادار را تشویق می کرد ۶۲۴
۵. خبرگزاران و جاسوسان او ۶۲۴
۶. شاه عباس و حکومت مستقل لار ۶۳۱
۷. رفتار شاه عباس با ایل ها و عشایر ایران ۶۳۵
- فصل هفدهم. شاه عباس و آرامنه ۶۴۵
۱. کوچانیدن آرامنه از ارمنستان به ایران ۶۴۵
۲. رفتار او با آرامنه جلفای اصفهان ۶۵۱
- جلفای اصفهان چگونه پیدا شد ۶۵۱ - امتیازات آرامنه جلفا ۶۵۲ - آرامنه جلفا و
تجارت ابریشم ۶۵۲ - چگونه جلفای اصفهان وسعت و اهمیت یافت ۶۵۴
۳. شاه عباس با آرامنه مهربان بود ۶۵۹
۴. گاه عیسویان و آرامنه را با زور مسلمان می کرد ۶۶۹

فهرست

بخش چهارم

- فصل بیستم. مجلس شاه عباس ۷۲۹
۱. مراسم و آداب پذیرایی‌های شاهانه ۷۲۹
۲. خوان و خوراک‌های شاهانه ۷۳۷
- پیش از طعام ۷۳۷ - سفره شاه ۷۴۰ - بهای ارزاق در زمان شاه عباس ۷۴۷ - رفتار شاه عباس در مجالس خصوصی ۷۴۸ - گاه خود آشپزی می‌کرد ۷۵۰ - گاه نیز در کوچه و بازار غذا می‌خورد ۷۵۰ - پذیرایی در خانه دیگران ۷۵۰
- فصل بیست و یکم. رفتار او با بیگانگان ۷۵۲
۱. شاه عباس و برادران انگلیسی ۷۵۲
۲. شاه عباس و جهانگرد ایتالیایی ۷۵۹
- از بغداد تا همدان ۷۶۰ - در اصفهان ۷۶۵ - در راه مازندران ۷۶۶ - در فرح‌آباد مازندران ۷۶۷
۳. در مجلس شاه عباس ۷۶۹
- فصل بیست و دوم. رفتار شاه عباس با سفیران بیگانه ۷۷۵
۱. از مرز ایران تا مجلس شاه ۷۷۵
- میهمان شاه ۷۷۵ - ورود به مقر شاه ۷۷۷ - استقبال شاهانه ۷۷۹
۲. چگونگی سفیران بیگانه را بار می‌داد ۷۸۴
۳. با سفیران بیگانه مهربانی بسیار می‌کرد ۷۸۸
- فصل بیست و سوم. سیاست خارجی شاه عباس ۷۹۴
- قسمت اول. روابط او با هندوستان ۷۹۴
- از آغاز دولت صفوی تا مرگ جلال‌الدین محمد اکبر ۷۹۴ - نامه شاه عباس به جلال‌الدین محمد اکبر ۷۹۷ - شاه عباس و جهانگیر ۸۰۴ - سفارت خان عالم ۸۰۴ - فتح قندهار ۸۰۸ - شاه عباس و شاهزاده خرم ۸۲۲

- قسمت دوم. روابط شاه‌عباس با ازبکان ۸۳۱
پیش از شاه‌عباس ۸۳۱- روابط شاه‌عباس با امیران ازبک ۸۳۷
- قسمت سوم. روابط شاه‌عباس با پرتغال و اسپانی ۸۵۱
دیباچه ۸۵۱- مقدمات روابط سیاسی ایران با دولت پرتغال ۸۵۳- آغاز روابط ایران و اسپانی ۸۶۰- سفارت‌های سه‌گانه ۸۷۲- سفارت‌های رابرت شرلی به اروپا ۸۸۳- سفارت دن گارسیا دو سیلوا فیگوئیرا به ایران ۸۹۴- قطع روابط دوستانه ایران و اسپانی ۹۰۳- اتحاد ایران و انگلستان ۹۱۵- تسخیر جزیره هرمز ۹۲۰- روابط ایران و پرتغال پس از تصرف هرمز ۹۲۸
- قسمت چهارم. روابط ایران و انگلستان در زمان شاه‌عباس ۹۳۱
روابط ایران و انگلستان پیش از شاه‌عباس ۹۳۱- روابط ایران و انگلستان در زمان شاه‌عباس اول ۹۳۴- آغاز مناسبات سیاسی و بازرگانی ایران با شرکت هند شرقی انگلیس ۹۴۶- سفارت تامس بارکر و جیلز هوبس ۹۵۹- سفارت سر دورمرکاتن ۹۶۳
- قسمت پنجم. روابط شاه‌عباس با دولت آلمان ۹۷۱
روابط ایران و آلمان پیش از سلطنت شاه‌عباس اول ۹۷۱- روابط ایران و آلمان در زمان شاه‌عباس ۹۷۴

بخش پنجم

- قسمت ششم. روابط شاه‌عباس اول با دولت عثمانی ۹۸۰
روابط ایران و عثمانی از آغاز پادشاهی شاه‌عباس تا سال ۱۰۱۲ هجری قمری ۹۸۰- حمله ناگهانی شاه‌عباس به آذربایجان ۹۸۸- لشکرکشی شاه‌عباس به ارمنستان ۹۹۷- لشکرکشی چغال‌اوغلی (سنان‌پاشا) به آذربایجان ۱۰۰۲- پناه آوردن گروهی از اتباع دولت عثمانی به نام جلالی به ایران ۱۰۱۷- روابط ایران و عثمانی پس از تسخیر شروان ۱۰۲۱- لشکرکشی خلیل‌پاشا به آذربایجان ۱۰۳۲- نبرد سپاهیان ایران و عثمانی در نزدیکی تبریز و شکست سردار ترک ۱۰۴۲- قسمتی از نامه شاه‌عباس به سلطان عثمان‌خان پس از فتح هرمز و قندهار ۱۰۵۶- لشکرکشی شاه‌عباس به بین‌النهرین و فتح بغداد ۱۰۵۷
- قسمت هفتم. روابط شاه‌عباس اول با دولت روسیه ۱۰۶۶
روابط ایران و روسیه پیش از شاه‌عباس اول ۱۰۶۶
- قسمت هشتم. روابط شاه‌عباس اول با دولت هلند ۱۰۹۶
روابط ایران و هلند پیش از سلطنت شاه‌عباس اول ۱۰۹۶

- قسمت نهم. روابط ایران و لهستان در زمان شاه‌عباس اول ۱۱۰۹
مقدمات روابط ایران و لهستان ۱۱۰۹- روابط سیاسی و بازرگانی شاه‌عباس با دولت لهستان ۱۱۱۰
- قسمت دهم. روابط شاه‌عباس با حکومت ونتسیا (ونیز) ۱۱۲۲
روابط ایران و ونیز (ونتسیا) پیش از سلطنت شاه‌عباس ۱۱۲۲- آغاز روابط شاه‌عباس با حکومت ونتسیا (ونیز) ۱۱۲۹- روابط بازرگانی و اقتصادی ایران و جمهوری ونتسیا (ونیز) در زمان شاه‌عباس ۱۱۳۱- تجارت ابریشم ایران در زمان شاه‌عباس اول ۱۱۳۶- شاه‌عباس و تجارت ابریشم ۱۱۴۱
- قسمت یازدهم. روابط شاه‌عباس با دولت دوک‌نشین بزرگ توسکانا (توسکانی) ۱۱۴۷
تاریخچه‌ای از دوک‌نشین توسکانا ۱۱۴۷
- توضیحات و ضمائم ۱۱۶۱

پیش‌گفتار

با حمله اعراب و انقراض دولت شاهنشاهی ساسانی، دوران آزادی و استقلال و عظمت ایران و حکومت و نفوذ سیاسی ایرانیان بر بخشی از ملل جنوب غربی آسیا به سر رسید، و بنیان وحدت ملی این کشور، که از قرن‌ها پیش بر اشتراک دین و نژاد و زبان و تاریخ استوار بود، متزلزل شد. قومی بیابانی و برهنه پای، به رهبری عقیده و ایمان و تعصب، و به نیروی بی‌باکی و از جان گذشتگی، بر ملتی که از گذشت قرن‌ها مدنیت و سرافرازی و فرمانروایی، مغرور و تن‌آسان و فرسوده و فرتوت گشته بود، چیره شد. امپراطوری عظیم و باشکوهی، که بنیانش بر حکومت اشراف و آزاده‌نژادان و پیشوایان دین بر طبقات عامه و زیردست قرار داشت، به دست مردمی متعصب، که در پی مقصود دینی خود، بی هیچ‌گونه امتیاز طبقاتی، پشتیبان یکدگر بودند، از پای درآمد.

با انقراض دولت ساسانی تاریخ باستانی ملت ایران، ملتی که بیش از سیزده قرن با استقلال و فرمانروایی و شرافت و آزادی بر قسمت بزرگی از جهان قدیم حکومت کرده بود و در کار همسری با تمدن‌های درخشان کهن، از مصری و بابلی و آشوری و یونانی و رومی نیز، کمال ذوق و استعداد و شایستگی خویش را نشان داده بود، به پایان رسید. از آن پس سرزمین پهناور ایران در قلمرو حکومت دینی و سیاسی خلفای عرب درآمد، و دین تازه یک چند ملیت ایرانی را تحت الشعاع خود قرار داد. اما روح آزادمنش و استقلال جوی ایرانی نمرد. پس از چندی که حکام تازی بر جای شهرداران ایرانی نشستند، و از نیروی دشمن، به علت گسترش متصرفات اسلامی در مشرق و مغرب، کاسته شد، ایرانیان باز به جنبش و کوشش برخاستند و با تدبیر و شمشیر به تجدید استقلال سیاسی و ملی خود کمر بستند.